

Poznań, dnia 15 marca 2022 r.

Prof. UPP dr hab. Karolina Pawlak
Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej w Agrobiznesie
Wydział Ekonomiczny
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Recenzja
rozprawy doktorskiej mgr Małgorzaty Bułkowskiej
pt. „Rozwój polskiego eksportu rolno-spożywczego w świetle modelu grawitacji”
napisanej pod kierunkiem promotora naukowego prof. dra hab. Andrzeja Kowalskiego,
przy udziale promotora pomocniczego dra Łukasza Ambroziaka
w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowym
Instytucie Badawczym w Warszawie

1. Podstawa wykonania recenzji

Celem recenzji jest ocena, czy rozprawa doktorska Pani mgr Małgorzaty Bułkowskiej pt. „Rozwój polskiego eksportu rolno-spożywczego w świetle modelu grawitacji”, przygotowana w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowym Instytucie Badawczym w Warszawie, pod kierunkiem promotora naukowego prof. dra hab. Andrzeja Kowalskiego, przy udziale promotora pomocniczego dra Łukasza Ambroziaka, spełnia wymogi stawiane w art. 13 ust. 1 ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. z 2017 r., poz. 1789). Podstawą wykonania recenzji jest pismo Dyrektora Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego w Warszawie prof. dra hab. Mariana Podstawki w sprawie powierzenia mi przez Radę Naukową Instytutu obowiązków recenzenta przedmiotowej rozprawy doktorskiej.

2. Wybór tematu i założenia badawcze

Włączenie Polski w obszar Jednolitego Rynku Europejskiego i przyjęcie unijnego *acquis communautaire* w dziedzinie polityki handlowej spowodowało wyraźne ożywienie wymiany handlowej produktami rolno-spożywczymi, a uzyskiwane od 2003 roku dodatnie i rosnące saldo obrotów zaczęło pełnić rolę czynnika równoważącego deficyt handlu towarowego ogółem. W wielu branżach przemysłu spożywczego, szczególnie takich, które odznaczają się silną orientacją eksportową i sprzedają na rynkach zagranicznych nawet ponad

połowę wytworzonej produkcji, dynamicznie zwiększający się eksport przyczynił się do przełamania wewnętrznej bariery popytowej i stał się ważnym czynnikiem determinującym poziom równowagi rynkowej. Choć wraz z upływem czasu efekt kreacji handlu wywołany włączeniem Polski w obszar unii celnej tracił na sile, znaczenie obrotów rolnych w całości wymiany zagranicznej Polski zwiększało się. Do 2019 roku zwiększał się także udział handlu wewnątrzunijnego w handlu produktami rolno-spożywczymi ogółem.

Z jednej strony rosnący udział eksportu do krajów o ugruntowanej gospodarce rynkowej pozytywnie świadczył o zdolnościach polskiej gospodarki żywnościowej do konkutowania na rynkach zagranicznych, z drugiej jednak prowadził do silnej koncentracji obrotów w obszarze Jednolitego Rynku Europejskiego. Ta może być natomiast postrzegana jako zagrożenie dla sektora rolno-spożywczego, ponieważ zwiększa jego podatność na zjawiska o charakterze kryzysowym. Ponadto, biorąc pod uwagę wysoki stopień nasycenia rynku i ograniczone możliwości dalszego wzrostu popytu na żywność w UE, jak również nasilającą się presję konkurencyjną ze strony eksporterów z krajów spoza UE, z którymi podpisano preferencyjne umowy handlowe, priorytetową kwestią staje się dążenie do zwiększenia stopnia dywersyfikacji rynków zbytu. Aby tak się stało, konieczne jest zidentyfikowanie rynków perspektywicznych, na których istnieje niewykorzystany potencjał eksportowy oraz wskazanie czynników determinujących rozwój eksportu. Tego ambitnego zadania podjęła się Pani mgr Bułkowska, a zrealizowany przez nią temat badawczy uważam za ważny, aktualny i w pełni uzasadniony, nie tylko z poznawczego, ale i aplikacyjnego punktu widzenia. Wyniki zrealizowanych badań mogą bowiem posłużyć sformułowaniu rekomendacji dla decydentów polityki gospodarczej dedykowanej sektorowi rolno-spożywczemu i przedstawicieli praktyki gospodarczej, dotyczących reorientacji struktury geograficznej wymiany oraz implementacji skutecznej, a jednocześnie pozostającej w zgodzie z zasadami multilateralnego systemu handlu, polityki wsparcia eksportu.

Należy podkreślić, że choć problem silnej koncentracji obrotów polskiego handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi w obszarze Jednolitego Rynku Europejskiego i podążająca za nią potrzeba poszukiwania nowych rynków zbytu zostały dostrzeżone i w ostatnich kilku latach były podejmowane w literaturze przedmiotu, z uwagi na konieczność zbudowania obszernych paneli danych źródłowych, próby identyfikacji rynków perspektywicznych znacznie częściej niż przy użyciu metod ilościowych były realizowane z wykorzystaniem metod dedukcji i deskrypcji. Pani mgr Bułkowska udźwignęła ciężar zadania badawczego i wykorzystując znajomość teorii ekonomii oraz metod statystycznych i ekonometrycznych, zrealizowała wytyczony cel badań, którym było „zidentyfikowanie

czynników determinujących rozwój polskiego eksportu rolno-spożywczego, określenie kierunku i siły ich wpływu oraz wskazanie najbardziej perspektywicznych rynków zbytu dla polskich produktów rolno-spożywczych” (s. 13). Dla realizacji tego celu Doktorantka wyznaczyła siedem celów szczegółowych, tj. (s. 13):

- zidentyfikowanie czynników oddziałujących na rozwój wymiany na podstawie teorii handlu międzynarodowego;
- przeanalizowanie kierunków i uwarunkowań rozwoju handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi na świecie;
- zidentyfikowanie głównych tendencji w polskim handlu zagranicznym produktami rolno-spożywczymi;
- zbadanie stopnia dywersyfikacji polskiego eksportu rolno-spożywczego;
- zidentyfikowanie oraz oszacowanie wpływu czynników determinujących rozwój polskiego eksportu rolno-spożywczego;
- zidentyfikowanie krajów, do których potencjał eksportowy Polski nie był dotąd wykorzystywany;
- określenie najbardziej perspektywicznych rynków zbytu dla polskich produktów rolno-spożywczych.

Tak sformułowane cele szczegółowe nawiązują do tematu rozprawy i umożliwiają realizację przyjętego celu głównego. Przystępując do postępowania badawczego, Autorka rozprawy postawiła pięć hipotez o następującej treści:

- I. Polski eksport rolno-spożywczy cechuje wysoki stopień koncentracji geograficznej i towarowej;
- II. Przynależność Polski do stref wolnego handlu istotnie wpłynęła na zwiększenie obrotów handlowych z partnerami – stronami porozumień;
- III. Istnieje dodatnia zależność pomiędzy wielkością gospodarek mierzoną PKB a poziomem obrotów handlowych produktami rolno-spożywczymi między Polską a analizowanymi partnerami;
- IV. Istnieje ujemna zależność pomiędzy odległością geograficzną a wielkością obrotów handlowych produktami rolno-spożywczymi między Polską a analizowanymi partnerami;
- V. Najszybciej polski eksport rolno-spożywczy będzie rosnąć do krajów pozaunijnych.

Sformułowane hipotezy korespondują z celem głównym rozprawy, można je uznać za trafne i możliwe do weryfikacji. W mojej ocenie, drobnym mankamentem jest jedynie,

skonstruowanie hipotezy drugiej w czasie przeszłym, a nie teraźniejszym. Stwierdzenie faktu dokonanego nie wymagałoby bowiem weryfikacji.

Realizacji wytyczonych celów i weryfikacji hipotez podporządkowano zakres przedmiotowy i czasowy badań. Są one poprawne i precyzyjnie sformułowane. Właściwie do realizacji celu rozprawy dobrano również materiał i metody badań. Podstawowym źródłem danych o strumieniach handlu zagranicznego była baza WITS-Comtrade, natomiast pozostałe dane zaczerpnięto z bazy Banku Światowego, Międzynarodowego Funduszu Walutowego oraz CEPII (*French Research Center in International Economics*). Analizy wykonano przy użyciu podstawowych miar statystyki opisowej, metod analizy dywersyfikacji produktowej i geograficznej eksportu, metody stałych udziałów w rynku (*Constant Market Share – CMS*), którą posłużono się dla zidentyfikowania źródeł wzrostu wartości eksportu, wskaźników koncentracji towarowej i geograficznej eksportu według formuły Herfindahla-Hirschmana, indeksów komplementarności struktury podaży eksportowej i popytu importowego partnerów handlowych oraz modelem grawitacyjnym handlu. Proponowane podejście metodyczne jest poprawne i ukierunkowane na realizację celów pracy. Warto podkreślić, że przebieg postępowania badawczego został zilustrowany na umieszczonym we *Wprowadzeniu* schemacie, który uzmysławia logikę procesu badawczego i pozwala w prosty, przejrzysty sposób wyróżnić jego poszczególne etapy. Przed ewentualną publikacją wyników badań w formie monografii naukowej, można jedynie rozważyć zasadność umiejscowienia schematu przed omówieniem zakresu i metodyki badań, do których odwołanie znajduje się na wspomnianym rysunku. W mojej opinii opracowany schemat mógłby być uwieńczeniem treści wprowadzającej w problematykę podjętych badań.

3. Struktura i zawartość merytoryczna rozprawy

Rozprawa składa się z wprowadzenia, czterech rozdziałów, zakończenia i wniosków, bibliografii, spisu wykresów, tabel i map oraz aneksu. W pracy zamieszczono 50 wykresów, 23 tabele i 7 map ilustrujących omawiane treści, a bibliografia obejmuje 136 pozycji (nie licząc adresów internetowych), w tym około 50% w języku angielskim. Wykorzystana w pracy literatura jest właściwa, jednak Autorka nie dokonała jej podziału na pozycje zwarte i artykułowe, materiały źródłowe, akty prawne i źródła w zasobach Internetu.

Sekwencja i proporcje poszczególnych części rozprawy są prawidłowe. Struktura pracy jest logiczna, spójna i odpowiednia dla realizacji celu pracy. W **rozdziale pierwszym** pt. *Przesłanki rozwoju eksportu w teorii handlu międzynarodowego*, Autorka dokonała przeglądu wybranych teorii rozwoju handlu międzynarodowego i na tej podstawie podjęła próbę

identyfikacji czynników decydujących o poziomie i strukturze handlu międzynarodowego. Rozważania w tym rozdziale stanowią zasadną, literaturową podbudowę podjętych badań. Pani mgr uwzględniła najważniejsze teorie, ich opis jest poprawny, jednak bardzo syntetyczny. Szkoda, że mimo deklaracji złożonej we *Wprowadzeniu*, poza spostrzeżeniem na s. 19, że „konceptja przewagi absolutnej wciąż dobrze wyjaśnia sporą część obrotów handlowych produktami rolno-spożywczymi”, Autorka nie odniosła się szerzej do roli poszczególnych koncepcji w objaśnianiu wolumenu i struktury światowych obrotów rolno-spożywczych. Podobną uwagę można sformułować w odniesieniu do podrozdziału 1.4, w którym omówione zostały determinanty rozwoju eksportu w ujęciu mezoekonomicznym. W kontekście realizowanego tematu badawczego wartościowe byłoby wskazanie na najistotniejsze czynniki determinujące rozwój eksportu i przewagi konkurencyjne uzyskiwane przez eksporterów żywności, wynikające ze specyfiki produkcji i popytu na żywność. Biorąc pod uwagę, że badając czynniki rozwoju eksportu rolno-spożywczego Autorka słusznie uwzględniła umowy o wolnym handlu, można by oczekiwać, że w rozprawie szerzej zostaną potraktowane statyczne skutki tworzenia stref wolnego handlu (obejmujące efekt kreacji i przesunięcia handlu) oraz specyfika preferencyjnej liberalizacji wymiany produktami rolno-spożywczymi. Jest to o tyle istotne i uzasadnione, że w wypadku analizowanej grupy asortymentowej regionalne porozumienia handlowe okazały się znacznie skuteczniejszym narzędziem liberalizacji handlu niż liberalizacja multilateralna. Częściowo ten postulat został przez Autorkę uwzględniony w podrozdziale 2.4.2, gdzie omówione zostały preferencyjne porozumienia handlowe zawarte przez UE, jednak mimo to w tym obszarze odczuwam pewien niedosyt. W przypadku przygotowania rozprawy doktorskiej do druku w formie monografii warto byłoby także rozwinąć wątek neoprotekcjonizmu we współczesnym handlu produktami rolno-spożywczymi – określić jego przyczyny i instrumenty.

W odniesieniu do tej części rozprawy można także wskazać na kilka drobnych uwag zmierzających do doprecyzowania lub uzupełnienia prezentowanych treści:

- Na s. 20 Doktorantka wspomina, że występują dwa typy przewag komparatywnych, a mianowicie: przewagi typu ricardiańskiego, wynikające z kryterium opłacalności eksportu oraz przewagi typu Balassy wynikające z wielkości eksportu. Dobrze byłoby bardziej precyzyjnie wyjaśnić różnicę między nimi;
- Na s. 21-22 mowa jest o twierdzeniach nawiązujących do teorii Heckschera-Ohlina, która wcześniej nie została opisana. Zachowanie w tym względzie porządku logicznego posłużyłoby lepszemu zrozumieniu istoty paradoksu Leontiefa wspomnianego na s. 22 oraz teorii neoczynnikowych. Istotne i służące

zidentyfikowaniu różnic między teoriami neoklasycznymi i neoczynnikowymi byłoby również omówienie założeń teorii Heckschera-Ohlina;

- Na wykresie 2 łącznie ujęto teorie neoczynnikowe i neotechnologiczne, wymieniając w tej grupie jedynie trzy teorie neotechnologiczne, a pomijając teorie neoczynnikowe, które również występują w trzech wariantach (teoria trójczynnikowa, teoria wewnętrznej złożoności pracy i kapitału oraz teoria syntetyczna);
- W podrozdziale 1.6 zamieszczono krótkie podsumowanie zaprezentowanych treści. W mojej opinii ten fragment jest za krótki, aby tworzył osobną, numerowaną część pracy (liczy on zaledwie pół strony). Rozumiem jednak intencję Autorki, której zamysłem było uwieńczenie każdego rozdziału pracy syntezą poprowadzonego wywodu.

W **rozdziale drugim** Doktorantka skupiła się na zmianach w światowym handlu artykułami rolno-spożywczymi i wskazaniu ich najważniejszych determinant. Na tym tle przeanalizowała także pozycję UE w światowym handlu produktami rolno-spożywczymi. Zakres podjętej dyskusji jest właściwy. W pierwszej części rozdziału Autorka trafnie zidentyfikowała najważniejsze tendencje w światowym handlu produktami rolno-spożywczymi, produkcji rolnej i spożyciu żywności na świecie, umiejętnie posługując się analizą przyczynowo-skutkową. Podobnie postąpiła w drugiej części rozdziału, gdzie dokonała analizy handlu produktami rolno-spożywczymi UE. Poszukując determinant rozwoju handlu światowego Doktorantka omówiła także zmiany liczby ludności i PKB. Sądząc po tytule rozdziału 2, można było oczekiwać że Autorka, poza identyfikacją zachodzących tendencji wskaże jeszcze jak poszczególne czynniki oddziałują na wielkość realizowanego eksportu. Ten aspekt Pani mgr uwzględniła, omawiając w podrozdziale 2.3 regionalne porozumienia handlowe. W odniesieniu do procesów regionalizmu można się zastanowić, czy w obliczu ponadregionalnego charakteru zawieranych obecnie umów handlowych, bardziej zasadne nie byłoby posługiwanie się terminem „preferencyjne porozumienia handlowe” (zamiast „regionalne porozumienia handlowe”). Cały rozdział drugi zawiera ciekawe rozważania, a Autorka zaprezentowała w nim dużą umiejętność syntetyzowania zgromadzonego materiału statystycznego. Poniżej formułuję jedynie kilka uwag szczegółowych o charakterze porządkującym lub precyzującym zamieszczone treści:

- W przypisie 48 na s. 37 Autorka wyjaśnia, że wartość światowego eksportu nie zawsze równa się wartości importu ze względu na rozbieżności występujące w statystyce ewidencjonowania poszczególnych transakcji w różnych krajach. To

stwierdzenie częściowo prawdziwe, jednak nie można tu pominąć kwestii związanej z liczeniem wartości eksportu i importu odpowiednio z wykorzystaniem formuł *fob* i *cif*;

- W podrozdziale 2.2.1 uwzględniono nie tylko zmiany produkcji rolnej, ale i popytu na produkty żywnościowe. Stąd, wskazana byłaby stosowna zmiana tytułu tej części pracy;
- Na s. 54 jako jeden z przykładów regionalnych umów handlowych wymieniono Północnoamerykańską Umowę o Wolnym Handlu (NAFTA), natomiast 1 lipca 2020 roku umowa ta została zastąpiona przez plurilateralną umowę handlową między USA, Kanadą i Meksykiem (USMCA/CUSMA/T-MEC). W przypisie 66 na tej samej stronie zwrócono uwagę, że negocjowane były także dwa megaregionalne porozumienia handlowe, tj.: Regionalne Kompleksowe Partnerstwo Gospodarcze (ang. *Regional Comprehensive Economic Partnership – RCEP*), obejmujące 16 państw regionu Azji Południowo-Wschodniej oraz Transatlantyckie Partnerstwo w dziedzinie Handlu i Inwestycji (ang. *Trans-Atlantic Trade and Investment Partnership – TTIP*) pomiędzy UE i USA. Dla pełnej jasności warto byłoby dodać, że RCEP weszło w życie, natomiast negocjacje TTIP zostały zawieszono i w obliczu powrotu do protekcyjnej polityki handlowej USA nie jest pewne, czy woła polityczna konieczna do zawarcia tego porozumienia jeszcze się pojawi;
- Dane na wykresie 21 (s. 56) dotyczą Europy, natomiast w tekście jest mowa o UE – to nie to samo.

W **rozdziale trzecim** dotyczącym rozwoju polskiego eksportu produktów rolno-spożywczych Autorka poprowadziła syntetyczną, ale trafnie identyfikującą najważniejsze tendencje analizę. Wykazała się przy tym dogłębną znajomością tematu i sprawnie wskazała przyczyny zmian obserwowanych w wartości i strukturze obrotów. Ciekawe rozważania dotyczące wpływu kapitału zagranicznego na rozwój polskiego eksportu, bazujące na niepublikowanych danych GUS, Doktorantka przedstawiła w podrozdziale 3.1.2. Interesujący jest także podrozdział 3.1.4 zatytułowany „*Wpływ umów o wolnym handlu na polski handel rolno-spożywczy*”, przy czym – w moim przekonaniu – w tej części rozprawy Pani mgr omawia raczej przewidywane skutki, a nie wpływ wspomnianych umów na polski handel produktami rolno-spożywczymi. Badanie zmierzające do określenia wpływu tych umów na obroty handlowe wymagałoby bowiem zastosowania metod pozwalających zidentyfikować nie tylko kierunek, ale i siłę wpływu (metody regresyjne, modele równowagi), natomiast w rozdziale

ograniczono się do analizy deskryptywnej. Nie umniejsza to jednak wartości tej części pracy, ponieważ prezentowane rozważania mają duże walory poznawcze i wraz z wynikami badań zawartymi w rozdziale 4 mogą być podstawą do sformułowania rekomendacji dla decydentów polityki gospodarczej dedykowanej sektorowi rolno-spożywczemu. Duże walory poznawcze ma także analiza wskaźnikowa polskiego eksportu produktów rolno-spożywczych, obejmująca dywersyfikację geograficzną i przedmiotową, dekompozycję wzrostu eksportu metodą stałych udziałów w rynku, analizę koncentracji towarowej i geograficznej eksportu Herfindahla-Hirschmana oraz ocenę komplementarności eksportu produktów rolno-spożywczych z Polski i ich importu przez wybrane kraje. Wykonane analizy są w pełni poprawne, ciekawe, a Doktorantka po raz kolejny dowodzi dużej znajomości przedmiotu badań. Należy zauważyć, że zgromadzenie i opracowanie obszernego materiału źródłowego wymagało od Autorki dużego nakładu pracy i umiejętności analitycznych. Na podkreślenie i pozytywną ocenę zasługuje również dobór metod pozwalających w przejrzysty i nieszablonowy a oryginalny sposób przedstawić zmiany w polskim handlu zagranicznym produktami rolno-spożywczymi w okresie po akcesji Polski do UE.

Do treści prezentowanych w tym rozdziale można sformułować dwie uwagi szczególne:

- Na s. 69 Doktorantka stwierdza, że „praktycznie przez cały okres powojenny polski handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi charakteryzował się ujemnym saldem handlu zagranicznego tą grupą towarów”. W mojej ocenie to zbyt duże uogólnienie, ponieważ saldo handlu zagranicznego artykułami rolno-spożywczymi było dodatnie w latach: 1948-1955, 1958, 1960-1962, 1964-1970, 1972 oraz w drugiej połowie lat 80;
- Na s. 84 znalazło się odniesienie do „ograniczeń w handlu związanych z pandemią COVID-19”, w sytuacji kiedy zakres czasowy badań obejmował okres do 2018 roku, tj. w całości przed pandemią. Zawarty w pracy komentarz można jednak potraktować jako przyczynek do analizy *ex ante*.

Kluczowe znaczenie dla realizacji celu pracy i weryfikacji 4 z 5 postawionych hipotez ma **rozdział czwarty**, w którym Autorka dokonała oceny potencjału polskiego eksportu rolno-spożywczego na podstawie zbudowanego modelu grawitacyjnego. Wykonane analizy zostały poprzedzone przeglądem dotychczasowych badań i dyskusją na temat wybranych aspektów estymacji modeli grawitacyjnych handlu (podrozdziały 4.1 i 4.2). Zaprezentowane rozważania stanowią zasadne wprowadzenie w problematykę rozdziału i osadzone w literaturze przedmiotu uzasadnienie doboru zmiennych objaśniających do modelu grawitacyjnego polskiego eksportu

rolno-spożywczego. Po raz kolejny należy także docenić wysiłek poniesiony przez Doktorantkę na zgromadzenie i opracowanie danych panelowych, obejmujących 4094 obserwacji. Cały rozdział ma dużą wartość poznawczą. Interpretacja uzyskanych wyników jest poprawna i na ogół logicznie uzasadniona, a od Autorki można by jedynie oczekiwać szerszej dyskusji z wynikami badań innych autorów. Niedostatek takiej polemiki oraz konkluzji syntetyzujących badania szczególnie daje się odczuć w podrozdziale 4.5, zawierającym porównanie wartości rzeczywistych i teoretycznych polskiego handlu produktami rolno-spożywczymi. Oceniając przyjęte przez Doktorantkę podejście metodyczne można się zastanawiać, czy w pełni uzasadnione było zastosowanie jako zmiennych objaśniających zarówno różnicy PKB ogółem, jak i *per capita* (obok wartości PKB partnera ogółem), bowiem te zmienne mogły być ze sobą silnie skorelowane.

Wartościową, nie tylko z naukowego, ale i aplikacyjnego punktu widzenia, analizę *ex ante* polskiego eksportu rolno-spożywczego Autorka ujęła w podrozdziale 4.6. W przypadku większości partnerów handlowych Polski jej rezultaty są zgodne z oczekiwaniami, jednak – jak zauważa sama Autorka – pojawiają się też wyniki zaskakujące, jak np. relatywnie niski wzrost eksportu rolno-spożywczego do Korei Południowej, Japonii i Kanady, z którymi UE ma aktywne umowy o wolnym handlu lub to, że w grupie państw o najwyższym prognozowanym wzroście eksportu znajdują się zarówno najniżej rozwinięte państwa świata, jak i wysoko rozwinięte kraje UE. Te ostatnią obserwację Autorka tłumaczy, wskazując że zgodnie z założeniami modelu grawitacji wśród najbardziej perspektywicznych rynków eksportowych znalazły się te, gdzie prognozuje się najszybsze tempo wzrostu PKB – to słuszne, ale czy to jedyne wyjaśnienie? Ponadto, wśród rynków perspektywicznych, charakteryzujących się niewykorzystanym potencjałem eksportowym Pani mgr wymienia rynki azjatyckie. Jednocześnie z analizy komplementarności eksportu (podrozdział 3.2.4) wynikało, że stopień dopasowania polskiego eksportu rolno-spożywczego do popytu importowego krajów azjatyckich, w tym m.in. Indii, Wietnamu czy Korei Południowej, z którymi Unia Europejska posiada umowy o wolnym handlu oraz Chin, które są jednym z największych importerów żywności na świecie, jest mały. Czy to nie jest sprzeczne? Czy może wniosek powinien być taki, że aby te rynki perspektywiczne pozyskać należałoby zwiększyć stopień komplementarności polskiego eksportu produktów rolno-spożywczych i zgłaszanego na nie popytu importowego? Chociaż w podrozdziale 4.6 w nieco skromniejszym wymiarze poprowadzona została analiza przyczynowo-skutkowa i dyskusja wyników, to bardzo cenne jest wskazanie rynków najbardziej perspektywicznych na podstawie równoczesnego uwzględnienia dwóch kryteriów, a mianowicie różnicy pomiędzy wartościami potencjalnymi i

rzeczywistymi eksportu w 2018 roku oraz prognozowanego wzrostu eksportu w latach 2019-2025 (podrozdział 4.7). Uzyskane wyniki badań sugerują, że najważniejszym rynkiem zbytu dla polskich produktów rolno-spożywczych pozostaną państwa UE, ale jednocześnie wskazują na relatywnie najszybszy wzrost eksportu do krajów pozaunijnych, co wobec wykazanego dużego stopnia koncentracji geograficznej polskiego eksportu na Jednolitym Rynku Europejskim jest uzasadnione.

Pracę wieńczą *Zakończenie i wnioski*, w których Autorka syntetyzuje przeprowadzone badania i weryfikuje postawione hipotezy badawcze. Sformułowane konkluzje wynikają ze zrealizowanych badań, są prawidłowe, logiczne i mają znaczenie aplikacyjne. Autorka wspomina, że wyniki wykonanych analiz „*mogą być wykorzystane przez decydentów do identyfikacji instrumentów polityki gospodarczej, wpływających na eksport w ciągu najbliższych kilku lat*” (s. 159). W tym miejscu nasuwa się pytanie: jakie rekomendacje w zakresie pozostającej w zgodzie z zasadami multilateralnego systemu handlu polityki wsparcia eksportu sformułowałyby Autorka?

4. Ocena formalna rozprawy

Język pracy jest na ogół jasny, klarowny, wywód logiczny, a używana terminologia poprawna. Praca zawiera stosowne wykazy i spisy (treści, bibliografii, tabel, rysunków i wykresów). Przywoływanie źródeł literaturowych jest prawidłowe, a atutem pracy są liczne tabele i wykresy stanowiące czytelną ilustrację prezentowanych treści. Większej precyzji można by oczekiwać w zapisach źródeł tabel i wykresów, które powinny jednoznacznie wskazywać na podstawie jakich pozycji literaturowych bądź zestawów danych je przygotowano. W pracy pojawiają się także drobne usterki interpunkcyjne, stylistyczne i edycyjne, wymagające korekty przed ewentualną publikacją rozprawy. Na przykład:

- W streszczeniu zapisano, że „*symulacje ex ante wykonano w perspektywie kilku lat, w ciągu których przeanalizowane czynniki rozwoju eksportu najprawdopodobniej nie ulegną zasadniczym zmianom*” – należałoby sprecyzować o jak długim okresie dokładnie jest mowa: 3-5 lat, jak zwykle przyjmuje się w badaniach *ex ante* o horyzoncie krótkookresowym, czy dłuższym? Dopiero we *Wprowadzeniu* znajduje się wyjaśnienie, że chodzi o okres 7-letni (2019-2025);
- W ostatnim akapicie na s. 42 należałoby podać źródło zamieszczonych informacji, ponieważ przywołane dane dotyczące krajów nie zostały ujęte na wykresie 10 ani żadnym innym; fragmentów, w których należałoby precyzyjniej określić źródła można w rozprawie znaleźć więcej (np. pierwszy akapit na s. 112);

- Na s. 45 Autorka posłużyła się pojęciem „cen rzeczywistych” – jak należy to pojęcie rozumieć?;
- W tekście pod tabelą 4 na s. 59 podano, że w 2004 roku Chiny były 14 importerem produktów rolno-spożywczych z UE, natomiast w tabeli 4 znalazły się na miejscu 13;
- W tabeli 13 na s. 83 mało precyzyjnie określono o jakie udziały chodzi (przyp. udział w eksporcie ogółem);
- Należy doprecyzować brzmienie niektórych fraz, np. na s. 89 znajduje się spostrzeżenie, że *„spośród krajów, z którymi UE ma wynegocjowane umowy, ale nie weszły one jeszcze w życie, największym partnerem handlowym Polski jest Mercosur oraz Stany Zjednoczone”* – wynikałoby z tego, że UE ma wynegocjowaną umowę handlową z USA, podczas gdy negocjacje TTIP zostały zawieszono w 2016 roku. Na s. 92 stwierdzono z kolei, że *„wzrost polskiego eksportu do Kanady w 2017 roku był wynikiem zwiększonego importu polskiej wieprzowiny”* – logika nakazywałaby, że wywozu, a nie importu, a jeśli już importu, to ze wskazaniem że przez stronę kanadyjską;
- W tytułach ilustracji nie sprecyzowano czy wykres 40 i mapa 3 dotyczą relacji bilateralnej Polski z analizowanymi krajami, czy handlu rolno-spożywczego tych krajów. Z tekstu wynika, że to pierwsze, jednak same tytuły o tym nie świadczą;
- Na s. 149 znalazła się fraza *„rosnący popyt na żywność będzie przede wszystkim efektem zwieszającej się liczby ludności”* – rozumiem, że chodzi o „zwiększającą się liczbę ludności”;
- Numeracja tabel w aneksie powinna być odrębna od numeracji tabel w zasadniczej części pracy.

5. Konkluzja końcowa

Mgr Małgorzata Bułkowska podjęła się aktualnego i ważnego zarówno z punktu widzenia nauki, jak i praktyki gospodarczej, problemu badawczego dotyczącego określenia kierunku i siły oddziaływania wybranych czynników determinujących rozwój polskiego eksportu rolno-spożywczego oraz identyfikacji najbardziej perspektywicznych rynków zbytu dla polskich produktów rolno-spożywczych. Rozprawa stanowi oryginalne rozwiązanie problemu badawczego, a jej Autorka wykazała się ogólną wiedzą ekonomiczną oraz potwierdziła umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Uzyskane wyniki nie tylko wzbogacają istniejący stan wiedzy, ale mają także wartość aplikacyjną. Stanowią bowiem

źródło rekomendacji w zakresie ewentualnej reorientacji struktury geograficznej wymiany oraz wdrożenia skutecznej, a jednocześnie pozostającej w zgodzie z zasadami multilateralnego systemu handlu, polityki wsparcia eksportu. Sformułowane w recenzji uwagi, z których przynajmniej część ma charakter dyskusyjny, nie umniejszają wartości merytorycznej i ogólnie pozytywnej oceny przedłożonej rozprawy.

Biorąc pod uwagę dobór tematu, założenia badawcze i przyjęte podejście metodyczne, jak również wartość merytoryczną i formalną rozprawy, stwierdzam że odpowiada ona wymogom stawianym w art. 13 ust. 1 ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach i tytule naukowym (Dz.U. z 2017 r. poz. 1789) w związku z art. 179 ustawy z dnia 3 lipca 2018 r. Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. z 2018 r. poz. 1669). Na tej podstawie wnioskuję do Rady Naukowej Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego w Warszawie o przyjęcie rozprawy oraz dopuszczenie mgr Małgorzaty Bułkowskiej do jej publicznej obrony. Ponadto, biorąc pod uwagę wysoką wartość poznawczą i walory aplikacyjne rozprawy, wnioskuję do Wysokiej Rady o uznanie jej za wyróżniającą.

Karolina Pawlak